

*М. І. Матвієнко,
старший викладач,
Севастопольський національний технічний університет*

ЕВОЛЮЦІЯ ДІЮЧИХ СИСТЕМ УПРАВЛІННЯ КАПІТАЛІЗАЦІЄЮ ПІДПРИЄМСТВ (НА ПРИКЛАДІ ПІДПРИЄМСТВ ВИНОРОБНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ КРИМУ)

У статті проведено ретроспективний аналіз діючих систем управління капіталізацією підприємств виноградо-виноробного підкомплексу Криму. Досліджено ефективність управління процесами капіталізації виноробних підприємств.

The retrospective analysis of capitalization management current systems of enterprises of viticulturist-vine-making subcomplex of Crimea is conducted in the article. Efficiency of vine-making enterprises capitalization process management is investigated.

Ключові слова: капіталізація, система управління капіталізацією, ефективність системи управління капіталізацією.

ВСТУП

Ринкові перетворення, що відбуваються в економіці України протягом останніх десятиліть, докорінно змінили ставлення керівників вітчизняних підприємств до управління як до дієвої системи прийняття та реалізації рішень, спрямованих на досягнення оптимального варіанта використання економічних ресурсів. Застосування новітніх концепцій, технологій і методів менеджменту замість командно-адміністративного управління дозволило багатьом підприємствам подолати кризове становище наприкінці 90-х років ХХ ст., підвищити ефективність виробничо-господарської діяльності та набути стійких конкурентних переваг на внутрішньому ринку на початку ХХІ ст.

На сучасному етапі розвитку й поширення концепції вартісно-орієнтованого менеджменту VBM (value based management) найважливішим напрямом забезпечення прибутковості, конкурентоспроможності, інвестиційної привабливості й інших стратегічних цілей підприємств є зростання рівня капіталізації.

Незважаючи на велику кількість наукових праць та передового досвіду іноземних підприємств щодо управління вартістю (Ф. Модільяні, М. Міллер, А. Дамадаран, Т. Коупленд, Дж. Муррін, Т. Коллер [1], І. Ансофф, У. Шарп, Р. Каплан, Д. Нортон та ін.), головною метою функціонування більшості виноробних компаній Криму є, як і раніше, максимізація бухгалтерського прибутку, достатнього для забезпечення поточних потреб у фінансуванні основних і обігових фондів, повернення банківських ресурсів, задоволення потреб власників та, в деяких випадках, для соціального розвитку підприємства. Відтак, застосування в господарській діяльності винзаводів загальновідомих систем управління процесами капіталізації, спрямованих на зростання вартості, є досить обмеженим.

Питання створення та розвитку систем управління процесами капіталізації підприємств виноградо-виноробного підкомплексу Криму та їх ефективності застосування в науковій літературі досліджено недостатньо. Так, у працях А. Авидзба, Г. Валуйко, О. Гаркуші, І. Матчиної, С. Черемісіної [2] та ін. розг-

ВАТ «Золоте поле»

	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007р.	2008 р.
	Приватизація сільськогосподарських земель. Зміна голови	Зміна організаційної структури	Ліквідація непрофільних активів	Санация підприємства	Продаж контрольного пакета акцій корпорації "Гтеко"	Реалізація інноваційного проекту по вирощуванню винограду	
ΔБВ	-423		-284	-1012	-908	+880	-4686
ΔРВ	+4348		-1148	-2912	+416	+7152	-22264

ВАТ «Старокримський»

	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007р.	2008 р.
	Зміна власника підприємства - ЗАТ „Алеф-Віналь” (м. Севастополь)	Реконструкція винзаводу		Розробка програми розвитку	Диверсифікація виробництва (випуск вермутів)		Впровадження нової технології вирощування винограду на краплинному зрошенні
ΔБВ	-2188		-2620	+7887	-14	+7817	+15324
ΔРВ	-9032		-1876	+42028	-34027	+33751	+30024

ТОВ «Качинський+»

	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007р.	2008 р.
	Ліквідація непрофільних активів	Впровадження системи матеріального стимулювання	ДП реорганізовано в ТОВ	Приєднання до Першого Національного виноробного холдингу. Висадка сертифікованого посадочного матеріалу винограду французької селекції і краплинного зрошення	Залучення зарубіжних фахівців для підвищення кваліфікації персоналу	Реконструкція винзаводу	
ΔБВ	-1999		-1012	-3653	-9333	+5502	-5979
ΔРВ	+13336		-37800	+6640	-14984	+58832	-45096

ЗАСТ «Агрофірма «Чорноморець»

	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007р.	2008 р.
		Приєднання до Першого Національного виноробного холдингу.	Впровадження антикризової програми		Посадка сертифікованих виноградників		Реконструкція цеху первинного виноробства. Будівництво нового цеху
ΔБВ	+331		-3760	+1606	-4726	+5586	+4981
ΔРВ	+584		+8048,4	-4606,8	-16065	+38246	-4714

ДП радгосп-завод ім. П.Осипенко

	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007р.	2008 р.
					Приєднання до державного об'єднання "Новий світ"	Приєднання до Першого Національного виноробного холдингу	
ΔБВ	-361		+844	+77	-5582	+93568	+1338
ΔРВ	-2324		+5008	-1912	-20136	+19156	+4644

ЗАТ ім. С. Перовської

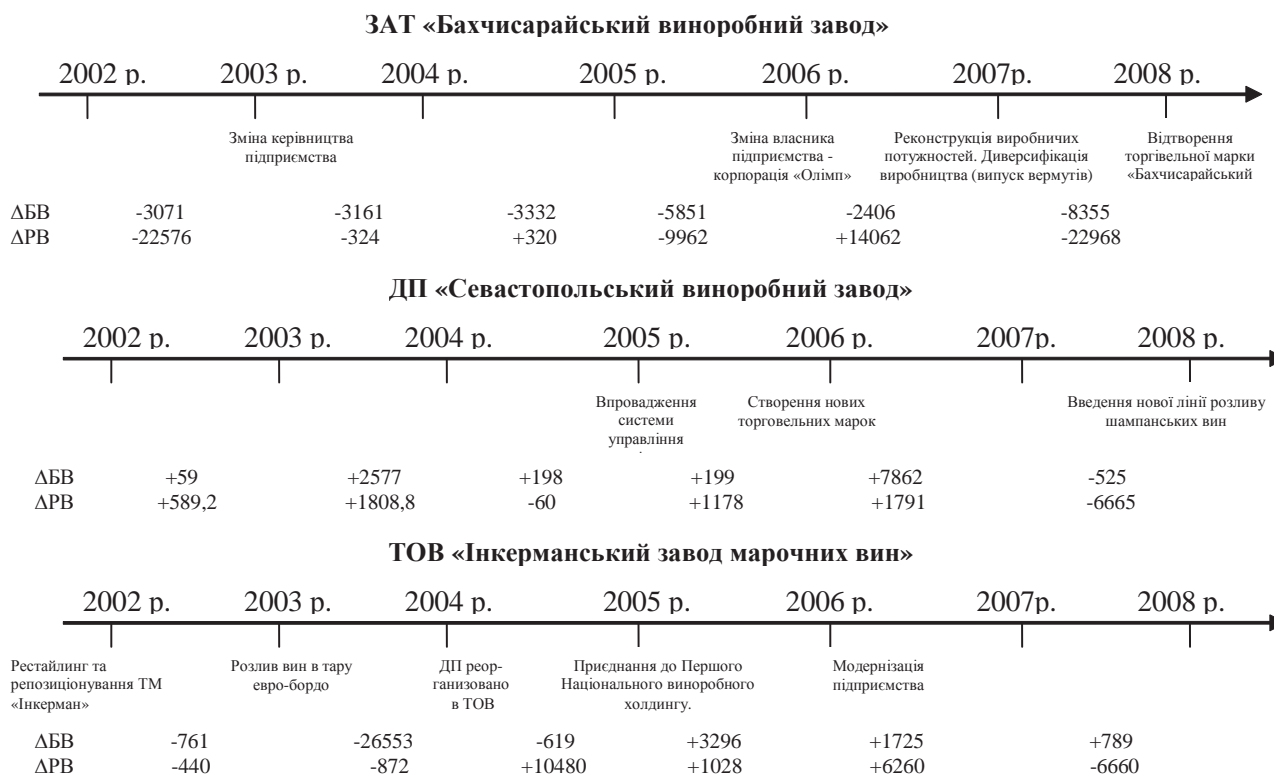
	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007р.	2008 р.
	Будівництво спиртохвища, дегустаційного залу		Реалізація корпоративної політики підприємства в частині оптимізації його майнової структури			Розпаювання земель	
ΔБВ	+1359		+660	+1617	-2704	+2519	-1635
ΔРВ	+948,4		-1195,6	+3406,8	-8288	+9685	-14208

Рис. 1. Вплив істотних управлінських рішень на балансову та ринкову вартість підприємств первинного виноробства Криму

лядаються лише окремі внутрішньогосподарські системи управління, пов'язані з реструктуризацією та вертикальною інтеграцією виноробних компаній, трансфертними цінами, інструментами мотивації та ін.

ПОСТАНОВКА ЗАДАЧІ

Метою статті є комплексне дослідження систем управління капіталізацією виноробних підприємств Криму та оцінка їх ефективності. Дослідження проведено методом ретроспективного та дисперсійного аналізу за

Рис. 2. Вплив істотних управлінських рішень на балансову та ринкову вартість підприємств вторинного виноробства Криму

матеріалами виноробних підприємств (первинні, вторинні, з повним циклом виробництва) Криму за допомогою пакета "Аналіз даних" табличного редактора Microsoft Excel.

РЕЗУЛЬТАТИ

На першому етапі дослідження проаналізовано найбільш значимі управлінські рішення, які прямо чи побічно впливають на прискорення процесів капіталізації виноробних підприємств. Як видно з рис. 1—3, жодне з підприємств галузі не використовує в управлінській діяльності системи стимулювання менеджерів, орієнтовані на підвищення вартості бізнесу; проєктно-орієнтоване бюджетування; системи збалансованих показників в контексті стратегічного управління підприємством тощо.

Серед підприємств первинного виноробства (рис. 1) найбільш поширеною системою управління процесами капіталізації з кінця 90-х років можна вважати організаційно-правову реструктуризацію, спрямовану, насамперед, на зміну власника та організаційно-правової форми. За такою схемою відбулися процеси корпоратизації ЗАТ ім. С. Петровської у 1996 р., ВАТ "Золоте поле", ВАТ "Старокримський", ЗАСТ "Агрофірма "Чорноморець" — у 2000 р., реорганізація державного підприємства совхоз-завод "Качинський" у товариство з обмеженою відповідальністю "Качинський+" у 2004 р. та подальший продаж контрольних пакетів акцій ВАТ новим власникам ("Старокримський" в 2002 р., "Золоте поле" в 2006 р.).

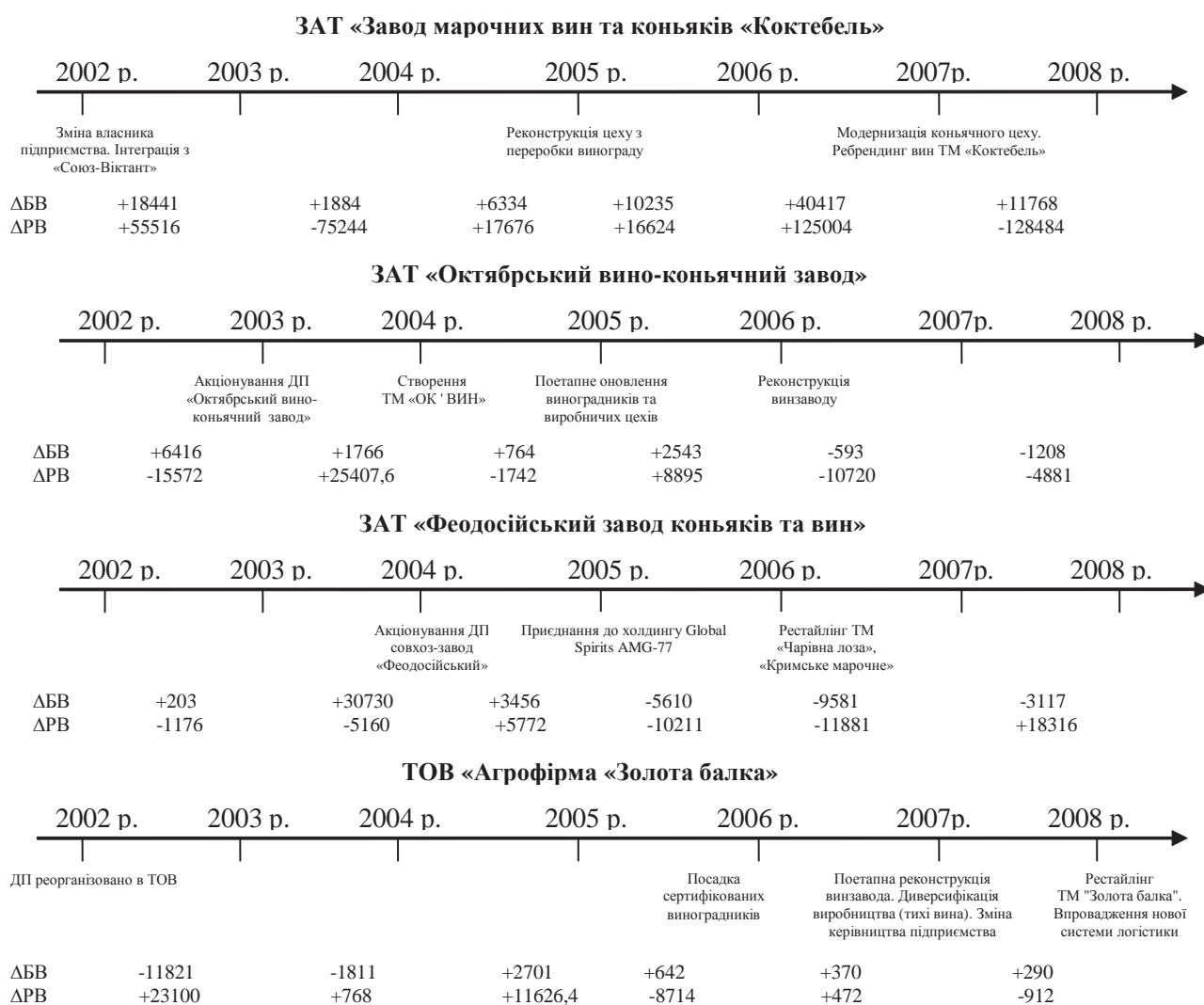
Складне фінансове становище підприємств первинного виноробства Криму в 2002—2006 рр. зумовило проведення й інших заходів із реструктуризації, серед

яких значне місце посідають оптимізація майнової структури, зміна організаційної структури управління, розробка та реалізація антикризових програм, розпаювання земель та ін.

Для забезпечення виробництва високоякісних вино-матеріалів, що відповідають національним та міжнародним стандартам якості та екологічної безпеки, майже усі первинні виноробні підприємства протягом 2002—2008 рр. здійснювали поетапну реконструкцію цехів переробки винограду та в зв'язку з прийняттям Закону України "Про виноград та виноградне вино" [3] розпочали оновлення виноградних насаджень сертифікованим посадочним матеріалом. Найбільшого успіху в цьому напрямі досягли ТОВ "Качинський+" та ЗАСТ "Чорноморець", які в 2006—2008 рр. за рахунок придбання французького та власного сертифікованого посадочного матеріалу реконструювали виноградники площею понад 600 га., у т.ч. на 140 га. встановлена автоматизована система краплинного зрошування (А.І.К., Ізраїль).

Значний приплив інвестицій у сировинну базу ЗАСТ "Чорноморець" (71,5 млн грн.) та ТОВ "Качинський+" (132,5 млн грн.) забезпечено завдяки приєднання в 2003 й 2005 р. відповідно до Першого Національного Виноробного Холдингу (ПНВХ), який входить до складу корпорації "Логос" (м. Дніпропетровськ). У 2007 р. загальна площа ПНВХ розширилася за рахунок ДП "Радгосп-завод ім. П.Осипенко".

Передумовою зростання рівня капіталізації підприємств вторинного виноробства Криму (рис. 2), що завершують технологічний цикл виготовлення продукції та реалізують її кінцевим споживачам, слід вважати застосування останніми широкого спектра маркетингових технологій. Перш за все, це створення (ТМ "Севасто-

Рис. 3. Вплив істотних управлінських рішень на балансову та ринкову вартість підприємств з закінченим циклом виноробства Криму

польське шампанське", ДП "Севастопольський виноробний завод"), відтворення (ТМ "Бахчисарайський фонтан", ЗАТ "Бахчисарайський виноробний завод") та рестайлінг й репозиціонування (ТМ "Інкерман", ТОВ "Інкерманський завод марочних вин") торговельних марок на внутрішньому та зовнішніх ринках.

Інтеграційні процеси підприємств вторинного виноробства в межах галузевих вертикальних структур мають суперечливі наслідки. Якщо приєднання ТОВ "Інкерманський завод марочних вин" до ПНВХ у 2005 р. значно покращило його ринкову та балансову вартість, то інтеграція ЗАТ "Бахчисарайський виноробний завод" з алкогольною корпорацією "Олімп" (м. Донецьк) та диверсифікація виробництва за рахунок коньяків ТМ "Марсель", ТМ "Lionel", ТМ "Містель" позитивного впливу на його вартість не мала.

Найбільш значне оновлення матеріально-технічної бази серед підприємств вторинного виноробства відбулося на ТОВ "Інкерманський завод марочних вин" (2006—2007 рр.) та ДП "Севастопольський виноробний завод" (2008 р.).

Досліджуючи еволюцію управлінських рішень підприємств із закінченим циклом виробництва вин (рис. 3),

з'ясовано, що суттєвий вплив на рівень капіталізації мала їх реструктуризація: реорганізація "Агрофірми "Золота балка" в ТОВ (2002 р.), акціонування "Заводу марочних вин та коньяків "Коктебель" (2001 р.), "Октябрського вино-коньячного заводу" (2003 р.), "Феодосійського заводу коньяків та вин" (2004 р.).

Рестайлінг товарних марок та національних брендів (ТМ "Коктебель", ТМ "ОК'ВИН", ТМ "Чарівна лоза", ТМ "Золота балка" та інш.) не відбився на ринковій вартості підприємств виноробної промисловості.

Для кількісної оцінки впливу діючих систем управління вартістю (якісний фактор) на зміну рівня капіталізації виноробних підприємств Криму використано однофакторний дисперсійний аналіз, де в якості цільової функції виступає, в першому випадку, абсолютне відхилення балансової вартості, розрахованої за методом нагромадження активів (ΔБВ), у другому — абсолютне відхилення ринкової вартості, оціненої дохідним підходом (ΔРВ). Для зручності розрахунків здійснимо угруповання представлених на рис. 1—3 управлінських рішень за наступними напрямками:

1) інвестиційні та інноваційні заходи (І): реконструкція підприємств; впровадження систем управління які-

ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ЕКОНОМІКИ

Таблиця 1. Розподіл абсолютних відхилень балансової вартості виноробних підприємств Криму в залежності від інструментів управління, тис.грн.

Групи інструментів управління	Варіація результативного признаку
Інвестиційні та інноваційні заходи (І)	880; -2188; 7887; 15324; -3653; 5502; 1606; 4981; -2406; 198; -525; 3296; 6334; 40417; 764; 2543; -3117; 642; 370;
Галузева інтеграція (Г)	-3653; 331; -5582; 93568; -619; 1884; 30730;
Реструктуризація (Р)	-423; -284; -1012; -908; -1012; -3760; 660; 2519; -3071; -5851; -26553; 18441; 6416; 30730; 370;
Системи мотивації (С)	-1999; -9333;
Маркетингові заходи (М)	-14; -2406; -8355; 199; -761; 40417; 1766; 3456; 370; 290;

Однофакторный дисперсионный анализ						
ИТОГИ						
Группы	Счет	Сумма	Среднее	Дисперсия		
І	19	78855	4150,2632	97459140,1		
Г	7	116659	16665,571	1300609990		
Р	15	16262	1084,1333	148632365		
С	2	-11332	-5666	26893778		
М	10	34962	3496,2	178088580		
Дисперсионный анализ						
Источник вариации	SS	df	MS	F	P-Значение	F критическое
Между группами	1429944712	4	357486178	1,29324168	0,28594686	2,565240509
Внутри групп	13268468563	48	276426428			
Итого	14698413274	52				

Рис.4. Лістинг результатів однофакторного дисперсійного аналізу відхилень балансової вартості виноробних підприємств у редакторі Microsoft Excel

стю; втілення новітніх технологій вирощування винограду та ін.;

2) галузева інтеграція (Г): приєднання до холдингів, асоціацій та ін. структур з метою забезпечення виноробних заводів надійною сировинною базою; досягнення економії, що викликана ефектом масштабу, мінімізацією трансакційних витрат та створенням синергічного ефекту;

3) реструктуризація (Р): корпоратизація, реоргані-

зація підприємств; впровадження антикризових програм; зміни в структурі управління; оптимізація майна підприємств; розпаювання земель та ін. заходи спрямовані на відновлення фінансово-економічної життєздатності підприємства;

4) системи мотивації (С): системи матеріального стимулювання персоналу; підвищення кваліфікації персоналу та ін.;

5) маркетингові заходи (М): стратегії диверсифікації

Таблиця 2. Розподіл абсолютних відхилень ринкової вартості виноробних підприємств Криму в залежності від інструментів управління, тис.грн.

Групи інструментів управління	Варіація результативного признаку
Інвестиційні та інноваційні заходи (І)	7152; -9032; 42028; 3024; 6640; 58832; 4606,8; -4714; 14062; -60; -6665; 1028; 17676; 125004; -1742; 8895; 18316; -8714; 472;
Галузева інтеграція (Г)	6640; 584; -20136; 19156; 10480; -75244; -5160;
Реструктуризація (Р)	4348; -1148; -2912; 416; -37800; 8048,4; -1195,6; 9685; -22576; -9962; -872; 55516; -15572; -5160; 472
Системи мотивації (С)	13336; -14984
Маркетингові заходи (М)	-34027; 14062; -22968; 1179; -440; 125004; 25407,6; 5772; 472; -912

Однофакторный дисперсионный анализ						
ИТОГИ						
Группы	Счет	Сумма	Среднее	Дисперсия		
I	19	276809	14568,88421	1005534435		
Г	7	-63680	-9097,14285	1005941828		
Р	15	-18712	-1247,48	396815541		
С	2	-1648	-824	401011200		
М	10	113550	11354,96	1877917193		
Дисперсионный анализ						
Источник вариации	SS	df	MS	F	P-Значение	F критическое
Между группами	4155760425	4	1038940106	1,0612043	0,38598423	2,565240509
Внутри групп	46992954301	48	979019881,3			
Итого	51148714726	52				

Рис. 5. Лістинг результатів однофакторного дисперсійного аналізу відхилень ринкової вартості виноробних підприємств у редакторі Microsoft Excel

виробництва; створення та оновлення торговельних марок (брендів); впровадження нових логістичних систем та інш.

Дисперсійний аналіз проведено за допомогою даних, представлених в табл. 1—2. Критерієм оцінки статистичної значимості інструментів управління є статистика Фішера. Число ступенів свободи для розрахунку внутрішньогрупової дисперсії дорівнює 48 (53—5), для міжгрупової дисперсії — 4 (5—1). Перевіримо нульову гіпотезу про схожість середніх значень п'яти вибірок (груп інструментів управління), що належать до однієї генеральної сукупності.

Як свідчать результати розрахунків (рис. 4), дисперсійне відношення $F_{розр} = 1,29$ значно менше табличного $F_{табл.} = 2,56$ для 5%-го рівня значимості. Таким чином, нульова гіпотеза про те, що середні вибірок не сильно відрізняються одна від одної, підтверджується, тобто прийняті протягом 2002—2008 рр. ви-

норобними підприємствами управлінські рішення суттєво не вплинули на зміну вартості чистих активів.

Кількісна оцінка за даними табл. 2 також не виявила впливу управлінських рішень виноробних підприємств на зміну їх ринкової вартості, оскільки $F_{розр} = 1,06 < F_{табл.} = 2,56$ для 5%-го рівня значимості (рис. 5).

Отже, як свідчать результати дисперсійного аналізу, управління процесами капіталізації на підприємствах виноробної промисловості Криму є неефективним, а інструменти, що використовуються в управлінській діяльності, не мають істотного впливу на приріст вартості.

Для оцінки якості управління вартістю виноробних підприємств застосовуємо метод американського бізнес-консультанта П. Страссманна [4], заснованого на визначенні показника управлінської доданої вартості (MVA), який розраховується за формулою 1:

Таблиця 3. Динаміка управлінської доданої вартості підприємств виноробної промисловості Криму, тис. грн.

Підприємство	2002 р.	2005 р.	2008 р.	Абсолютне відхилення		
				2005 р. до 2002 р.	2008 р. до 2005 р.	2008 р. до 2002 р.
ВАТ «Золоте поле»	-2997	-415	-3792	2582	-3377	-795
ВАТ «Старокримський»	-1418	5564	10969	6982	5405	12387
ТОВ «Качинський+»	-	-3843	-21199	7457,6	-17356	-9898,4
ЗАСТ «Агрофірма «Чорноморець»	-11332	-2367	-2765	8965	-398	8567
ДП радгосп-завод ім. П.Осипенко	-4493	-4496	-6550	-3	-2054	-2057
ЗАТ ім. С. Перовської	-335,7	59,8	-4628	395,5	-4687,8	-4292,3
ЗАТ «Бахчисарайський винзавод»	941	-3078,2	-14258	-4019,2	-11179,8	-15199
ДП «Севастопольський винзавод»	-9357	-8428,4	1837	928,6	10265,4	11194
ТОВ «Інкерманський завод марочних вин»	-1530	-1391	-5578	139	-4187	-4048
ЗАТ «Коктебель»	4461	31158	-88646	26697	-119804	-93107
ЗАТ «Октябрський вино-коньячний завод»	2036,8	2336,6	-6793	299,8	-9129,6	-8829,8
ЗАТ «Феодосійський завод коньяків та вин»	-216	-8362	3799	-8146	12161	4015
ТОВ «Агрофірма «Золота балка»	-4805	-322,7	-307,3	4482,3	15,4	4497,7

Таблиця 4. Динаміка рентабельності управління підприємств виноробної промисловості Криму, %

Підприємство	2002 р.	2005 р.	2008 р.	Абсолютне відхилення		
				2005 р. до 2002 р.	2008 р. до 2005 р.	2008 р. до 2002 р.
ВАТ «Золоте поле»	-685,8	-96,1	-305,1	589,7	-209,0	380,7
ВАТ «Старокримський»	-364,5	1321,6	1324,8	1686,1	3,1	1689,3
ТОВ «Качинський+»	-1284,9	-206,8	-462,6	1078,1	-255,7	822,3
ЗАСТ «Агрофірма «Чорноморець»	-1967,4	-133,5	-76,2	1833,8	57,3	1891,1
ДП радгосп-завод ім. П.Осіпенко	-1000,7	-786,0	-576,6	214,7	209,4	424,1
ЗАТ ім. С. Перовської	-77,3	9,3	-541,3	86,5	-550,5	-464,0
ЗАТ «Бахчисарайський винзавод»	125,6	-246,7	-491,5	-372,3	-244,8	-617,1
ДП «Севастопольський винзавод»	-1289,2	-518,3	70,6	770,9	588,9	1359,8
ТОВ «Інкерманський завод марочних вин»	-195,7	-97,1	-133,5	98,6	-36,4	62,2
ЗАТ «Коктебель»	1199,2	2257,8	-609,6	1058,6	-2867,4	-1808,8
ЗАТ «Октябрський вино-коньячний завод»	328,3	135,8	-120,6	-192,5	-256,3	-448,9
ЗАТ «Феодосійський завод коньяків та вин»	0,0	-347,8	153,2	-347,8	501,1	153,2
ТОВ «Агрофірма «Золота балка»	-384,1	-16,1	-11,6	368,0	4,5	372,5

$$MVA = TVA - CVA - OC - MC \quad (1),$$

де TVA — додана бізнесом вартість (total value-added), яка дорівнює різниці між виручкою (revenues), покупними матеріалами, сировиною, комплектуючими виробами, послугами (purchases) та податками (taxes);

CVA — додана акціонерами (власниками) вартість (capital value-added);

OC — операційні витрати (operations costs);

MC — управлінські витрати (management costs).

Проаналізувавши дані таблиці 3, можна стверджувати, що незважаючи на позитивну динаміку управлінської доданої вартості п'яти виноробних підприємств (38,5%) протягом 2002—2008 р. переважна більшість суб'єктів (76,9%) станом на кінець 2008 р. мала від'ємну величину MVA, за винятком ВАТ "Старокримський" (10969 тис. грн.), ЗАТ "Феодосійський завод коньяків та вин" (3799 тис. грн.) та ДП "Севастопольський виноробний завод" (1837 тис. грн.). Це свідчить про низьку якість внутрішньогосподарського менеджменту в цілому в виноробній промисловості Криму.

Застосування MVA дозволяє визначити ефективність управління вартістю виноробних підприємств за допомогою відносного показника — рентабельності управління R-O-MTM (return-on-management) [4, с. 84]:

$$R - O - M^{TM} = \frac{MVA}{MC} \times 100 \quad (2).$$

Позитивна динаміка рентабельності управління в 2008 р. в порівнянні з 2002 р. (табл. 4) не є свідченням підвищення ефективності управління процесами капіталізації в галузі, оскільки лише на трьох підприємствах рентабельність перевищує нульове значення.

ВИСНОВКИ

Ретроспективний огляд систем управління капіталізацією виноробних підприємств Криму свідчить

про обмеженість практичного застосування інструментів та методів менеджменту, орієнтованого на зростання вартості. Найбільш поширеними серед підприємств первинного виноробства є реструктуризація, приєднання до галузевих інтегрованих структур, заходи, пов'язані з реконструкцією та технічним переоснащенням; серед підприємств вторинного виноробства та заводів з повним циклом виробництва — системи управління торговельними марками (брендами).

За результатами дисперсійного аналізу встановлено, що діючі системи управління процесами капіталізації в цілому по виноробній галузі Криму є неефективними й не справляють істотного впливу на зростання балансової та ринкової вартості.

Суттєвого підвищення якості управління вартістю можливо досягти за рахунок впровадження проектно-орієнтованого бюджетування; систем збалансованих показників ефективності (Balanced Scorecard); систем участі персоналу в капіталі: плани наділення працівників акціями (Employee Stock Ownership Plan), викуп працівниками контрольного пакету акцій (Employee buyout), бонусні плани (Stock bonus plans), опціонні плани (Stock option plans) тощо.

Література:

1. Коупленд Т. Стоимость компаний: оценка и управление / Т. Коупленд, Т. Киллер, Дж. Муррин. — М.: ЗАО Олимп-Бизнес, 2005. — 576 с.
  2. Черемисина С.Г. Развитие виноградо-винодельческого производства Крыма: монография. / С.Г. Черемисина. — К.: ННЦ ИАЭ, 2006. — 490 с.
  3. Про виноград та виноградне вино: Закон України № 2662-IV від 16.06.2005 // Відомості Верховної Ради України від 05.08.2005. — 2005. — № 31. — ст. 419.
  4. Strassmann, P. A. The Business Value of Computers. — New Canaan: The information economics press, 1990. — 530 p.
- Стаття надійшла до редакції 21.10.2010 р.